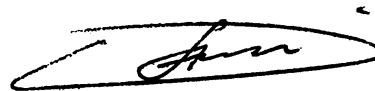

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

БАРЧУК АНДРІЙ ОЛЕГОВИЧ

УДК 340.1

**НАДЗВИЧАЙНІ ЗАКОНИ В СИСТЕМІ ЗАКОНОДАВСТВА:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національній академії внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України

Науковий керівник

доктор юридичних наук, професор
Бобровник Світлана Василівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри теорії права та держави

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Наливайко Лариса Романівна,
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,
проректор

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

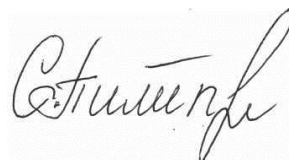
Тарахонич Тетяна Іванівна,
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України,
старший науковий співробітник відділу теорії держави і права

Захист відбудеться «29» листопада 2019 року о «16» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.04 Національної академії внутрішніх справ за адресою: 03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії внутрішніх справ за адресою: 03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1.

Автореферат розіслано «25» жовтня 2019 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. А. Пилипенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Незважаючи на рівень розвитку сучасних держав, їх економічний, політичний та соціальний стан, значну інтенсифікацію міжнародного співробітництва, існує цілком ймовірний ризик виникнення складних техногенних катастроф, особливо в екологічній сфері суспільства, а також різноаспектних політичних, військових ситуацій, що можуть призвести до певних негативних наслідків, зокрема катастрофічного змісту як для держави, населення, так і для інших держав.

Наявність таких надзвичайних ситуацій зумовлює необхідність розробки та здійснення комплексу оптимальних і оперативних заходів, спрямованих на негайну ліквідацію небезпечних дій або екологічних, техногенних їх наслідків. Одним із них є прийняття системи нормативно-правових актів, розрахованих на впорядкування сфери суспільних відносин, що виникають як результат надзвичайних ситуацій, з метою забезпечення правопорядку в державі. З огляду на це, розробка та прийняття сукупності нормативно-правових актів у форматі надзвичайних законів є одним із вагомих засобів подолання наслідків цих негативних ситуацій.

Науковий аналіз надзвичайних законів пов'язується з необхідністю з'ясування їх природи, сутності, поняття, категоріальних ознак, процесуальних засад їх прийняття, а також функціонального призначення, дослідження надзвичайних законів як складної юридичної категорії, та з'ясування практичних аспектів прийняття та дії надзвичайних законів, з метою визначення їх місця в системі законодавства України.

В сучасній вітчизняній юридичній науці відсутні дисертаційні та індивідуальні чи колективні монографічні дослідження, присвячені вивченню природи надзвичайних законів, їх функціонального призначення та з'ясування їх місця в системі законодавства. Основна увага науковців акцентована на дослідженні проблематики надзвичайного стану. Зокрема, особливості введення, природи та сутності надзвичайного стану розглянуті у працях, зокрема: О. Г. Брателя, А. В. Басова, А. Я. Капустіна, Н. Г. Янгола, А. М. Ларіна, Н. О. Малишева та інших. Окрім того, теоретико-правове обґрунтування законів як складної юридичної категорії, відображене в наукових працях таких учених: С. С. Алексєєва, А. М. Колодія, В. Л. Кулапова, Л. О. Морозової, Л. Р. Наливайко, О. Ф. Скакун, Т. І. Тарахонич, М. В. Цвіка та інших. Підґрунтям дисертації стали напрацювання фахівців з питань техніки правотворчості, а саме: Ж. О. Дзейко, Л. А. Луць, Н. М. Оніщенко, Ю. С. Шемшученка, І. Д. Шутака та інших.

Незважаючи на наявні результати досліджень проблем надзвичайних ситуацій, доводиться констатувати, що чимало теоретичних положень надзвичайних законів є дискусійними, або взагалі залишаються поза увагою учених.

Актуальність теми дисертації зумовлена відсутністю чіткого законодавчого регулювання питань розробки та прийняття надзвичайних законів, процесуальних аспектів, нормативного визначення їх місця у системі законодавства, що призводить до істотного зниження їх наукової обґрунтованості, якості та ефективності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснено відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.; Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2014–2017 рр., схвалених Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол від 29 жовтня 2013 р. № 28). Крім того, дослідження здійснено в контексті науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ України за напрямом «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер: 0109U007855), узагальнення позитивних результатів вивчення закордонного досвіду під час опрацювання визначальних аспектів комплексної теми за напрямом «Проблеми реформування правової системи України» (державний реєстраційний номер: 0109U007853). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Національної академії внутрішніх справ (протокол від 14 січня 2015 р. № 12).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дослідження є комплексна характеристика надзвичайних законів, їх функціональних та процесуальних засад, факторів ефективності та з'ясування їх місця в системі законодавства України.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність послідовного розв'язання таких *задач*:

- узагальнити стан світоглядowego пізнання та наукового дослідження надзвичайних законів;
- охарактеризувати функціональні можливості методологічних підходів та методів наукового дослідження надзвичайних законів;
- обґрунтувати авторську дефініцію «надзвичайний закон» та виокремити його ознаки;
- запропонувати авторське бачення поняття «підстави прийняття надзвичайних законів»;
- здійснити класифікацію причин і підстав прийняття надзвичайних законів;
- з'ясувати місце надзвичайних законів у системі законодавства та їх функціональне призначення;
- виокремити недоліки правової регламентації законодавчого процесу прийняття надзвичайних законів в Україні та обґрунтувати рекомендації щодо внесення змін до законодавства;

- розкрити особливості дії надзвичайних законів у просторі, часі та за колом осіб;
- виявити фактори ефективності дії надзвичайних законів.

Об'єктом дослідження є надзвичайні закони, як важливий засіб забезпечення правового регулювання у надзвичайних ситуаціях.

Предметом дослідження є теоретико-правові аспекти місця надзвичайних законів у системі законодавства.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становили наукові підходи, принципи наукового пізнання та система методів. Всесторонність та об'єктивність знань про надзвичайні закони забезпечило застосування наукових підходів. Основними з-поміж них є *онтологічний*, що надав змогу визначити сутнісні основи надзвичайних законів як правового явища; *синергетичний*, що визначив надзвичайні закони як особливу категорію, що взаємодіє з іншими явищами; *інтеграційний* зумовив комплексний підхід до аналізу надзвичайних законів; *антропологічний*, що визначив сутність і природу надзвичайних законів, як засобу захисту прав і свобод людини та забезпечення життєдіяльності суспільства; *аксіологічний* підхід визначив цінність надзвичайних законів та їх функціональне призначення; *герменевтичний* підхід забезпечив аналіз надзвичайних законів як практико-прикладної категорії.

Принципи наукового пізнання забезпечили належний рівень результативності, всесторонності та істинності знань про надзвичайні закони. У процесі дослідження, використано принцип *історизму*, що забезпечив визначення еволюційного характеру функціонування та розвитку надзвичайних законів; *об'єктивності*, що визначив відповідність надзвичайних законів об'єктивним умовам розвитку суспільства; *комплексності*, що забезпечив аналіз надзвичайних законів на теоретичному, галузевому та спеціально-прикладному рівні; *професіоналізму*, що визначив особливості надзвичайних законів як правової категорії та важливого явища юридичної практики.

Важливими для дослідження надзвичайних законів стали філософсько-світоглядні методи, зокрема: *діалектичний* – забезпечив уявлення про надзвичайні закони як динамічні, здатні до розвитку та вдосконалення, взаємопов'язані з іншими елементами державно-правової дійсності, які зазнають впливу суспільно-політичних факторів (підрозділи 1.1, 2.1, 3.2, 3.3); *метафізичний метод* – забезпечив уявлення про надзвичайні закони як правову категорію, що має самостійний характер, займає певне місце в системі законодавства, перебуває під впливом різноманітних факторів (підрозділи 2.1, 2.3, 3.3). У процесі дослідження, застосовано такі загальнонаукові методи, як *історичний*, який надав змогу з'ясувати історіографічні засади становлення надзвичайних законів (підрозділ 1.1); *формально-логічний метод* – забезпечив аналіз надзвичайних законів в аспекті структури, функціонального призначення,

процесуального характеру та аспектів ефективності (підрозділи 2.1, 2.3, 3.1, 3.3); *системно-структурний метод* – визначив складові елементи надзвичайних законів та їх належність до більш широкої системи законодавства (підрозділ 2.2); *функціональний метод* – забезпечив уявлення про функції надзвичайних законів (підрозділ 2.3); *формально-юридичний* сприяв формулюванню і розкриттю понять та категорій, суміжних із надзвичайними законами (підрозділи 1.3, 3.1, 3.2).

З-поміж спеціально-наукових, використано *системний метод*, який забезпечив з'ясування місця надзвичайних законів у системі законодавства (підрозділ 2.3); *метод моделювання* – використаний для формування моделі «позитивних надзвичайних законів» (підрозділ 3.3); *прогностичний метод* – забезпечив обґрунтування перспектив розвитку і вдосконалення надзвичайних законів (підрозділи 3.2, 3.3).

Емпіричну базу дослідження становив аналіз чинного законодавства, юридичної наукової літератури, аналітичних та статистичних матеріалів, наукових досліджень, дисертацій, авторефератів, навчальних підручників і посібників, довідників, коментарів, енциклопедичних видань, інформаційно-наукових систем.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертаційна робота є одним із перших у вітчизняній теоретико-правовій науці комплексним монографічним дослідженням надзвичайних законів, яке відображає на рівні цілісної розгорнутої концепції їх поняття, структуру, функції, процес прийняття, ефективність дії та місце в системі чинного законодавства, зокрема:

вперше:

- з'ясовано *генезу* становлення уявлень про надзвичайні закони, що полягають у філософських вченнях мислителів епохи Античності, Середньовіччя, Реформації, Просвітництва, Нового часу, коли проблема надзвичайних законів мала загальний характер та сучасні погляди на проблему, обґрунтовані в межах історико-теоретичних, галузевих та спеціально-прикладних наук;

- обґрунтовано авторське розуміння *надзвичайних законів*: це різновид законів, які регулюють суспільні відносини в умовах введення в державі чи на окремій її території особливого правового режиму, з метою забезпечення непорушності прав і свобод людини, конституційного ладу і правопорядку; мають вищу юридичну силу; приймаються в особливому порядку, мають імперативний та комплексний характер, можуть бути обмежені в просторовому та часовому аспектах дії;

- запропоновано класифікацію підстав прийняття надзвичайних законів *за характером підстав* – на юридичні та фактичні, *за значенням* – на загальні та особливі та *за терміном дії* – на довгострокові та короткострокові;

– запропоновано доповнення до Закону України «Про Регламент Верховної Ради» положеннями щодо процесу розгляду і прийняття надзвичайних законів;

удосконалено:

– уявлення про надзвичайні закони як явище правової дійсності, самостійну категорію, об'єкт наукового пізнання, самостійний інститут законодавчої практики та елемент понятійно-категоріального апарату юридичної науки;

– положення про особливості та межі дії надзвичайних законів у часі, просторі та за колом осіб;

– уявлення про причини прийняття надзвичайних законів як системи спеціальних зв'язків соціального, політичного, воєнного, природного і технологічного характеру, що виникають внаслідок певних негативних обставин і визначають необхідність прийняття надзвичайних законів;

дістало подальшого розвитку:

– уявлення про спеціальний статус надзвичайних законів та їх особливе місце в системі законодавства, зумовлених підставами і процедурою прийняття, предметом правового регулювання, часовими межами, комплексним (міжгалузевим) характером, метою, прямою дією та прийняттям винятково органом законодавчої влади;

– поняття «меж дії надзвичайних законів» як часових, просторових та суб'єктних параметрів, в яких ці закони здійснюють вплив на суспільні відносини в умовах кризового стану, зумовленого масштабністю надзвичайних ситуацій та обставин, які мають місце в суспільстві;

– методологічна основа дослідження як сукупність принципів наукового пізнання надзвичайних законів, що забезпечили єдність і об'єктивність одержаних знань; методологічних підходів, що сприяли з'ясуванню природи та сутності надзвичайних законів та методів пізнання, які встановили значення та особливості цього виду законів у процесі регулювання суспільних відносин.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки і рекомендації, обґрунтовані за результатами дослідження, можуть бути застосовані у:

– *науково-дослідній діяльності* – для подальшого дослідження теоретико-правових фундаментальних проблем надзвичайних законів (акт впровадження результатів дослідження Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України від 18 жовтня 2019 р.);

– *законотворчому процесі* – для вдосконалення законодавства з питань розробки та прийняття надзвичайних законів (акт впровадження Комітету Верховної Ради України з питань правової політики від 21 жовтня 2019 р.);

– *освітньому процесі* – для підготовки підручників та навчальних посібників, викладання навчальних дисциплін «Правоутворення», «Законодавча техніка», «Юридичний процес» (акт впровадження

юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 23 жовтня 2019 р.).

Апробація результатів дослідження. Дисертаційна робота обговорювалася на засіданнях кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ. Окремі висновки, положення і рекомендації було оприлюднено на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, зокрема на: II Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи» (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правова доктрина та юридична практика: основні шляхи взаємовпливу та підвищення ефективності» (м. Київ, 26 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 16–17 червня 2017 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів» (м. Київ, 2–3 листопада 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціологія права очима молодих вчених: теоретико-правова спадщина Костянтина Неволіна» (м. Київ, 25 жовтня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 14–15 червня 2019 р.); «Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage», Західний університет Арада, Vasile Goldis (Румунія, 25–26 січня 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлено у 15 наукових публікаціях, зокрема у 8 наукових статтях, 6 з яких – опубліковано у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук, 2 статтях, опублікованих у зарубіжних наукових виданнях з юридичних наук, та 7 наукових тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, логічно об'єднаних у дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 257 сторінок, з них основного тексту – 216 сторінок. Список використаних джерел налічує 300 найменувань і займає 30 сторінок. Два додатки розміщено на 2 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено зв'язок з науковими програмами, планами, темами; сформульовану мету і завдання дослідження, розкрито функціональні можливості принципів, підходів та методів, застосованих у роботі; обґрунтовано нормативну та емпіричну бази дослідження, вказано на положення наукової новизни одержаних

результатів та обґрунтовано їх практичне значення; наведено відомості про апробацію матеріалів дисертації та публікації.

Розділ 1 «Історіографічні та методологічні аспекти наукового дослідження» складається з трьох підрозділів, у яких розкрито становлення та розвиток наукових уявлень про надзвичайні закони, визначено методологічну основу дослідження та з'ясовано особливості надзвичайних законів в системі понятійно-категоріального апарату юриспруденції.

У підрозділі 1.1 *«Історія розвитку наукових уявлень про надзвичайні закони»* здійснено аналіз генези становлення бачення надзвичайних законів та з'ясовано особливості сучасного наукового дослідження цієї категорії. Доведено необхідність здійснення періодизації історії формування уявлень про надзвичайні закони. Етап формування світоглядних тенденцій та аспектів надзвичайних законів включає філософські вчення мислителів епохи Античності, світоглядні ідеї мислителів епохи Середньовіччя, епоху Реформації та Просвітництва та світоглядні підходи Нового часу, впродовж яких теоретико-правові аспекти не становили окремого інституту, а розглядалися винятково в межах аналізу більш широких категорій. Їх значення полягає у закладенні світоглядної основи дослідження надзвичайних законів у майбутньому. *Сучасний етап* характеризує надзвичайні закони на загальнотеоретичному та галузевому рівнях, маючи наступницький та новаторський аспекти. Виокремлено монографічний, дисертаційний та публіцистичний рівні пізнання надзвичайних законів; міжнародний та національний аспекти сучасних досліджень надзвичайних законів та їх історико-теоретичний, галузевий та спеціально-правовий аспекти.

У підрозділі 1.2 *«Методологічна основа наукового дослідження надзвичайних законів»* наголошено на складності та багатоаспектності предмету дисертаційного дослідження, що обумовлює необхідність вироблення відповідного методологічного інструментарію.

Наголошено, що наукове пізнання теоретико-прикладних аспектів надзвичайних законів, з погляду методології, потребує застосування широкого кола методологічних підходів, принципів наукового пізнання та методів дослідження світоглядного, загальнонаукового та спеціально-наукового рівня. Це дає змогу всебічно дослідити надзвичайні закони, як наукового міждисциплінарного та практико-прикладного явища. У процесі роботи було застосовано онтологічний, інтегративний, аксіологічний, герменевтичний та кібернетичний підходи. Належний рівень об'єктивності та істинності знань забезпечив застосування принципів пізнання – історизму, об'єктивності, комплексності, професіоналізму, наступності та повноти.

З'ясовано, що на методологічному рівні доцільність наукового осмислення теоретико-правових аспектів надзвичайних законів обумовлюються: недостатнім станом наукової розробки обраної проблематики; недосконалістю понятійного визначення надзвичайних

законів та їх місця в законодавстві; складністю та багатоаспектністю предмета дослідження; трансформацією функцій надзвичайних законів у сучасному суспільстві.

Підрозділ 1.3 «Надзвичайні закони як складова понятійно-категоріального апарату юридичної науки» присвячено обґрунтуванню актуальності та значущості дослідження надзвичайних законів на категоріальному рівні. Встановлено ті аспекти проблеми, які вже досліджено на загальнотеоретичному та галузевому рівнях, та акцентовано увагу на відсутності доктринальних, комплексних досліджень теоретико-правових засад надзвичайних законів, як самостійної правової категорії.

Визначено об'єктивні чинники необхідності комплексних досліджень надзвичайних законів, узагальнено наявні наукові підходи до їх дослідження та розмежовано категорії «надзвичайний закон», «надзвичайне законодавство» та «надзвичайні ситуації». Крім того, здійснено розмежування категорій «надзвичайний стан» та «надзвичайна ситуація». Обґрунтовано *авторське визначення* категорії «надзвичайні закони» та виокремлено її ознаки.

Розділ 2 «Системно-структурні та функціональні засади надзвичайних законів» присвячено дослідженню причин прийняття надзвичайних законів, з'ясуванню їх місця в системі законодавчих актів та функціонального призначення надзвичайних законів.

У підрозділі 2.1 «Причини прийняття надзвичайних законів: ознаки, значення та підстави класифікації» розмежовано категорії «причини», «підстави» та «умови» прийняття надзвичайних законів. З'ясовано особливості та зміст передумов, причин і підстав прийняття цих законів. Запропоновано критерії класифікації цих причин.

На основі аналітичного опрацювання та узагальнення наявних наукових ідей, запропоновано *авторське визначення причин* прийняття надзвичайних законів: загальні начала, система спеціальних зв'язків соціального, політичного, військового, природного і техногенного характеру, що виникають внаслідок певних негативних обставин та визначають необхідність прийняття надзвичайних законів. З-поміж них виокремлено причини соціально-економічного змісту, політичного, природного, еколого-техногенного характеру; інформаційного; військового; терористичного спрямування; національного та міжнародного рівнів. Відмежовано особливості причин прийняття надзвичайних законів.

У підрозділі 2.2 «Місце надзвичайних законів в системі законодавчих актів України», на основі узагальнення поняття системи законодавства та його вертикальної структури, обґрунтовано поняття надзвичайного законодавства, визначено місце надзвичайних законів в системі нормативно-правових актів вищої юридичної сили та з'ясовано значення досліджуваних законів для регулювання відносин у особливих ситуаціях.

Доведено, що особливе місце надзвичайних законів визначається їх характером, пов'язаним із відповідністю положенням Основного закону, бівалентним характером надзвичайних законів, особливою процедурою прийняття, метою регулювання відносин у кризових ситуаціях, прямою дією цих законів, прийняттям винятково парламентом, особливими підставами прийняття, особливими межами дії та міжгалузевим характером, що дало підстави акцентувати увагу на особливому місці надзвичайних законів у системі законодавства України та їх статусі спеціальних законів як різновиду законів загалом.

Підрозділ 2.3 «Функціональне призначення надзвичайних законів в сучасних умовах розвитку суспільства і держави» присвячений узагальненню поглядів учених щодо функціонального призначення надзвичайного законодавства; обґрунтуванню категорії «функції надзвичайних законів» та з'ясуванню критеріїв їх класифікації.

Акцентовано увагу на тому, що надзвичайні закони виконують широкий спектр функцій, що мають як загальний, так і спеціальний характер. Загальні обумовлені належністю цих законів до нормативно-правових актів держави, а спеціальні підкреслюють їх власну природу. *Функції надзвичайних законів* визначено як систему основних напрямків впливу положень надзвичайних законів на суспільні відносини, що виникли в умовах надзвичайних ситуацій чи обставин, відображають сутність і функціональне призначення самих надзвичайних законів.

Визначено зміст таких загальних функцій надзвичайних законів, як соціальна, регулятивна, охоронна, ідеологічна та з'ясовано їх значення. З-поміж спеціальних функцій надзвичайних законів, виокремлено: превентивну, що полягає у забезпеченні подолання та попередженні виникнення тяжких наслідків, зумовлених дією надзвичайних ситуацій чи обставин; стабілізуючу функцію, що покликана максимально забезпечити упорядкування та стабілізацію наслідків негативної ситуації; компенсаційну, яка передбачає відновлення наявного до надзвичайної ситуації правопорядку; обмежувальну функцію, яка полягає у можливості тимчасового обмеження прав і свобод людини в умовах надзвичайного характеру; заборонну функцію, що забезпечує можливість заборони реалізації прав і свобод людини, діяльності підприємств та установ, що можуть посилити шкоду, завдану надзвичайною ситуацією.

Розділ 3 «Практичні аспекти прийняття та дії надзвичайних законів в Україні» присвячений дослідженню процесуальних засад прийняття надзвичайних законів, з'ясуванню особливостей дії надзвичайних законів у просторі, часі та за колом осіб та виокремленню проблем якості надзвичайних законів та визначенню факторів ефективної їх реалізації.

Підрозділ 3.1 «Процесуальні засади прийняття надзвичайних законів» спрямований на узагальнення наявних наукових поглядів щодо процесуальних засад прийняття надзвичайних законів, дослідження наявного в Україні законодавчого процесу, виокремлення недоліків процесу

прийняття надзвичайних законів та обґрунтування необхідності внесення змін до чинного законодавства України.

Акцентовано увагу на недосконалоості законодавчого регулювання режиму надзвичайного стану, відсутності правового поля та законодавчої регламентації порядку прийняття надзвичайних законів. З'ясовано, що прийняття надзвичайних законів повинно, з одного боку, відповідати закріпленим на законодавчому рівні процедурі прийняття поточних законів, а з іншого – відображати специфіку цього виду нормативно-правових актів. Зосереджено увагу на аналізі процесуальних засад розгляду та прийняття невідкладних законопроектів та позачергових актів.

Запропоновано схему розгляду та прийняття проектів з метою удосконалення правового регулювання прийняття надзвичайних законів, запропоновано зміни до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України».

Підрозділ 3.2 «Дія надзвичайних законів у просторі, часі та за колом осіб» присвячений дослідженню основних параметрів практичної реалізації цього виду актів вищої юридичної сили та обґрунтуванню єдиної концептуальної позиції щодо визначення особливостей їх дії в аспекті максимально ефективного регулювання суспільних відносин.

Встановлено, що *параметри дії надзвичайних законів* відображають особливості правового впливу в кризових ситуаціях, пов'язаних із розширенням втручання держави в суспільне життя, що об'єктивно породжує встановлення диктатури та є істотним обмеженням правового статусу особистості, що пов'язується з необхідністю встановлення меж недопущення безправ'я та державного свавілля.

Межі дії надзвичайних законів визначено як параметри, в межах яких ці закони здійснюють регулювання та вплив на суспільні відносини в умовах кризового (воєнного) надзвичайного стану, зумовленого тяжкістю та масштабністю надзвичайних ситуацій.

Специфіка надзвичайних законів вимагає чіткого визначення моменту набуття ними чинності, адже їх прийняття законодавчим органом влади потребує значної економії часу, що і відбувається у форматі скороченої процедури їх прийняття. Набуття чинності надзвичайними законами має бути пов'язане із моментами прийняття закону, офіційним оприлюдненням та настанням дати, визначеної в самому законі. *Дія надзвичайних законів у часі* являє собою їх властивість врегульовувати певну сферу відносин та створювати юридичні наслідки впродовж певного періоду часу; дія цих законів має тимчасовий характер, обумовлений періодом дії на території держави чи окремих адміністративно-територіальних одиниць, де виник надзвичайний стан. Набуття чинності, у такий спосіб, пов'язане з моментом ухвалення парламентом, офіційним оприлюдненням чи датою, визначеною у самому законі; втрата чинності пов'язується з тривалістю дії надзвичайного стану.

Дія надзвичайних законів у просторі зумовлюється масштабністю поширення надзвичайного стану в межах держави та за принципом екстериторіальності, відповідно до норм міжнародного права.

Дія надзвичайних законів за колом осіб визначена як їх можливість поширюватися на суб'єктів права та породжувати для них юридичні наслідки. Їх дія поширюється на всіх без винятку суб'єктів права, які перебувають на території надзвичайної ситуації.

У підрозділі 3.3 «Проблеми якості надзвичайних законів та фактори їх ефективної реалізації в Україні» узагальнено наявні наукові погляди на проблему якості законів. Констатовано про дефіцит доктринальних та комплексних наукових досліджень якості надзвичайних законів та критеріїв його ефективності. Обґрунтовано авторське бачення *якості надзвичайного закону* як комплексу сутнісних та юридико-технічних властивостей, що визначають спроможність закону досягти визначених цілей в умовах надзвичайного (воєнного) стану чи ситуації, критеріями якості надзвичайних законів визначено врахування та дотримання принципів права у процесі їх прийняття (законності, рівності, гуманізму); дотримання принципів правотворчості (оперативності, адекватності); дотримання процедури розробки і прийняття надзвичайних законів; дотримання правил законодавчої техніки, стилістичних і граматичних правил викладу актів.

Зосереджено увагу на аналізі *чинників ефективності* дії надзвичайних законів. Виокремлено загальні чинники ефективності як універсальну систему умов, та класифіковано за: *сферами впливу* (соціальні, економічні, політичні, ідеологічні, інформаційні); *територією* (національні, міжнародні); *змістом* (якісно-професійні, процесуально-технічні), а також спеціальні фактори, які обумовлені сутністю та природою надзвичайних законів. Їх, зокрема, класифіковано за: *особливостями дії* (територіальні, часові); *рівнем організації* (оперативні, обґрунтовано-визначені та організаційні).

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і вирішення наукового завдання, що полягає у з'ясуванні природи, функціонального призначення надзвичайних законів та їх місця в системі законодавства. На підставі одержаних результатів, сформульовано такі висновки, положення та пропозиції, зокрема:

1. Генезу становлення світоглядних уявлень про надзвичайні закони можливо розподілити на два етапи: 1) формування світоглядної основи в ранній період; 2) становлення уявлень про надзвичайні закони в сучасній науці.

Ранній період забезпечив формування світоглядної основи формування уявлень про закон. Сучасне світоглядне сприйняття

надзвичайних законів має теоретичний та галузевий вияви і може бути класифікованим за: *рівнем наукових досліджень* (монографічне, дисертаційне, науково-публіцистичне); *територіальними межами поширення* (міжнародне, національне); *різнovidами юридичного наукового пізнання* (історико-теоретичне, галузеве, спеціально-прикладне).

2. *Методологічну основу* дослідження надзвичайних законів становили філософські підходи, принципи наукового пізнання та система методів. Функціональні можливості підходів та методів зводяться до пізнання надзвичайних законів, як правового явища, що виникає, функціонує і розвивається, має самостійне теоретичне і практичне значення, наукознавчий характер, спрямоване на забезпечення і захист основоположних прав і свобод людини в умовах особливого стану. Надзвичайні закони досліджені як ціннісна категорія, що містить законодавчі положення, які підлягають інтерпретації та тлумаченню, з метою ефективної реалізації на практиці, а також доктринальні положення, що спроможні передати інформацію крізь призму кількісних і якісних показників. Методологічний інструментарій пізнання надзвичайних законів забезпечив всебічне, комплексне їх дослідження, як самостійної юридичної категорії, явища державно-правової дійсності та елемента системи законодавства.

3. *Об'єктивними факторами*, що зумовлюють необхідність дослідження надзвичайних законів, є наявність дестабілізуючих суспільну дійсність процесів, відсутність наукових досліджень юридичного регулювання в умовах надзвичайного стану, відсутність комплексних досліджень закономірностей становлення і розвитку надзвичайних законів, необхідність розмежування надзвичайних законів та інших суміжних категорій, а також подальше вивчення правових і практичних аспектів існування надзвичайних законів.

4. *Надзвичайні закони* – це різновид законів, які регулюють суспільні відносини в умовах введення в державі чи на окремій її території особливого правового режиму, з метою забезпечення непорушності прав і свобод людини; конституційного ладу і правопорядку; мають вищу юридичну силу; приймаються в особливому порядку; мають імперативний характер, можуть бути обмеженими у просторовому та часовому аспектах дії.

Надзвичайні закони мають комплексний характер, вищу юридичну силу, здатні припиняти та відмінити дію інших законів, виконують певні функції, мають імперативний зміст, мають особливий процесуальний порядок прийняття, засновуються на положеннях Конституції та нормах міжнародного права, мають тимчасовий характер, обмежену територіальну дію, можуть обмежувати правовий статус фізичних та юридичних осіб для забезпечення їх безпеки, та мають самостійне значення в системі законодавства.

5. *Підстави прийняття* надзвичайних законів в правовому контексті необхідно розуміти як наявність сукупності обов'язкових нормативно визначених умов (обставин), які є достатніми та належними, і без яких прийняття надзвичайних законів є неможливим. *Умови прийняття* надзвичайних законів – це настання несприятливих (негативних) ситуацій, які характеризують реальну дійсність (обставини) та мають істотне значення для прийняття надзвичайних законів.

6. *Причини прийняття* надзвичайних законів класифіковано на: *соціально-економічні*, пов'язані із закономірним розвитком суспільства, можливістю виникнення суперечностей, що зумовлюють надзвичайні ситуації; *політичні*, пов'язані із спробою насильницької зміни конституційного ладу, виникненням міжнаціональних конфліктів; *еколого-техногенні*, що можуть мати технічний характер та бути пов'язаними з експлуатацією недосконалих конструкцій чи комунікацій, або природний та бути обумовленими стихійними лихами, катастрофами біосферного, гідросферного чи атмосферного характеру; *інформаційні*, пов'язані із викривленнями впливу на свідомість суб'єктів; *військові*, пов'язані із виявом небезпеки порушення незалежності, суверенітету та територіальної цілісності держави; *терористичні*, як результат дестабілізації в суспільстві, насильницьких дій проти життя і здоров'я населення; *національні*, що характерні для внутрішньодержавного рівня та *міжнародні*, що мають глобальний характер та торкаються інтересів міжнародного співтовариства.

7. *Підстави прийняття* надзвичайних законів можуть бути класифіковані за: *статусом* – юридичні, передбачені нормативними приписами, та фактичні, що призводять до необхідності введення надзвичайного чи військового стану, оголошення надзвичайної ситуації; *ступенем обов'язковості* – загальні, що стосуються всіх без винятку ситуацій надзвичайного характеру та особливі, що мають додаткове факультативне значення; *терміном дії* – довгострокові та короткострокові.

8. Надзвичайні закони займають особливе місце в системі законодавства України в статусі «спеціальних» законів, як особливого різновиду актів вищої юридичної сили. Такий статус зумовлений особливим характером надзвичайних законів, що полягає у їх бівалентному характері, наявності особливої процедури прийняття, регулюванні відносин в умовах кризових ситуацій, прямою дією, прийняттям винятково представницьким органом влади, комплексним характером, особливими часовими межами дії.

9. *Функції надзвичайних законів* – це система основних напрямків впливу положень надзвичайних законів на суспільні відносини, що виникли в умовах надзвичайних ситуацій чи обставин та відображають сутність і функціональне призначення цих законів. До *загальних функцій* надзвичайних законів віднесено соціальну, регулятивну, охоронну, ідеологічну. З-поміж спеціальних функцій надзвичайних законів,

виокремлено превентивну, стабілізуючу, компенсаційну, обмежуючу, заборонну. Функціональне призначення надзвичайних законів виявляється у їх правовому впливі в умовах надзвичайних ситуацій.

10. *Недоліки правової регламентації* процесу прийняття надзвичайних законів в Україні полягають у відсутності нормативно-правового акту, що передбачав би регламентацію процесу прийняття надзвичайних законів; відсутності комплексного закону, що закріпив би ефективний та прозорий організаційно-правовий механізм законопроектної діяльності; відсутності нормативного закріплення скороченої процедури розгляду законопроектів; відсутності переліку суб'єктів законодавчої ініціативи стосовно прийняття надзвичайних законів; відсутності процесуальних засад розгляду та прийняття невідкладних законопроектів; відсутності нормативного закріплення порядку розгляду і прийняття проектів надзвичайних законів.

11. *Особливості дії надзвичайних законів* полягають у їх поширенні на певну територію, суб'єктів та певний відрізок часу. Особливостями дії надзвичайних законів *у часі* є їх тимчасовий характер, співпадіння дати набрання чинності та дати офіційного оприлюднення, втрата чинності, пов'язана із закінченням строку дії надзвичайних обставин. Особливості дії надзвичайних законів *у просторі* пов'язуються із поширенням на суходольну, повітряну та просторову сфери; обумовленістю масштабом надзвичайного стану, що зумовлює поширення на всю територію держави, певну територію, чи має екстратериторіальну дію. Особливості дії надзвичайних законів *за колом осіб* пов'язується їх поширенням на всіх суб'єктів, які перебувають в межах надзвичайної ситуації.

12. *Факторами ефективності дії надзвичайних законів* є система загальних та спеціальних умов, що забезпечують дієвість правового регулювання в умовах кризових ситуацій. *Загальні умови* класифікуються за: *сферами впливу* (соціальні, економічні, політичні, ідеологічні, інформаційні); *територією* (національні та міжнародні); *змістом* (якісно-професійні, процесуально-технічні). Спеціальні фактори ефективності дії надзвичайних законів виходять із їх природи та сутності і можуть бути класифіковані за особливостями дії (територіальні, часові); за рівнем організації (оперативні, обґрунтованості та виваженості, організаційні).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Барчук А.О. Природа надзвичайних законів: постановка проблеми // *Соціологія права*, 2015. № 3–4 (14–15). С. 270–275.
2. Барчук А.О. Надзвичайні закони як предмет наукового пізнання: підходи до розуміння // *Науковий вісник Ужгородського Національного*

університету: серія: Право. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. Т. 1. Вип. 35. Ч. 2. С. 16–19.

3. Барчук А.О. Надзвичайні закони: поняття та ознаки // *Малий і середній бізнес (Право, держава, економіка)*. Економіко-правовий науково-практичний журнал, 2015. №. 3–4 (62–63). С. 99–103.

4. Барчук А.О. Надзвичайні закони: причини прийняття та роль у забезпеченні правового прогресу // *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення у сучасних умовах*. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. Вип. 7. С. 91–95.

5. Барчук А.О. Надзвичайні закони в системі законодавства України // *Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади*. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. Вип. 8. С. 99–102.

6. Барчук А.О. Процесуальні аспекти прийняття надзвичайних законів // *Правова держава*. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2019. Випуск 30. С. 513–521.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

7. Барчук А.О. Функціональне призначення надзвичайних законів // *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. Правовий журнал Республіки Молдова. 2018. № 4. (32). С. 5–8.

8. Барчук А.О. Надзвичайні закони в системі законодавчих актів України // *Visegrad Journal on Human Rights*. Науковий журнал Словацької Республіки. 2019. № 1. С. 13–19.

Тези доповідей, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Барчук А.О. Надзвичайні закони у сфері прав людини: сутність та причини прийняття // *Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи*: зб. мат. II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р.). Луцьк, 2015. С. 7–9.

10. Барчук А.О. Надзвичайні закони: доктринальний рівень аналізу // *Правова доктрина та юридична практика: основні шляхи взаємовпливу та підвищення ефективності*: зб. мат. Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26 травня 2017 р.). Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2017. С. 150–153.

11. Барчук А.О. Надзвичайні закони в ієрархічній системі законодавства // *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. мат. XIV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 16–17 червня 2017 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 5–7.

12. Барчук А.О. Категоріальний вимір надзвичайних законів як вияв законодавчої техніки // *Проблеми законодавчого регулювання порядку*

розробки та прийняття нормативно-правових актів: зб. мат. III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2–3 листопада 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 252–258.

13. Барчук А.О. Процесуальні аспекти прийняття надзвичайних законів в Україні // *Соціологія права очима молодих вчених: теоретико-правова спадщина Костянтина Неволіна*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25 жовтня 2018 р.) / Малий і середній бізнес (право, держава, економіка). Київ, 2018. № 3–4 (72–73). С. 36–38.

14. Барчук А.О. Особливості дії надзвичайних законів у часі, просторі та за колом осіб // *Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage*: матеріали Международной научно-практической конференции по правовым наукам; Западный университет Арада, Vasile Goldis (Румунія) (г. Арада, 25–26 января 2019 г.). Арада, 2019. С. 7–11.

15. Барчук А.О. Доктринальне розуміння надзвичайних законів: галузевий рівень // *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. мат. XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 14–15 червня 2019 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 5–7.

АНОТАЦІЯ

Барчук А. О. Надзвичайні закони в системі законодавства: теоретико-правові аспекти. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національна академія внутрішніх справ. – Київ, 2019.

Дисертація присвячена дослідженню теоретико-правових аспектів природи, функціонального призначення та сутності надзвичайних законів, з'ясуванню їх місця в системі законодавства.

Розкрито етапи становлення наукових уявлень про надзвичайні закони, з'ясовано методологічну основу їх дослідження, обґрунтовано визначення надзвичайних законів та їх ознаки. Зосереджено увагу на з'ясуванні системно-структурних та функціональних аспектів надзвичайних законів, дослідженні якості, процесуальних засад та факторів ефективності надзвичайних законів.

Обґрунтовано пропозиції стосовно внесення змін і доповнень до законодавства України щодо закріплення процедури прийняття надзвичайних законів та їх статусу.

Ключові слова: закон, надзвичайний закон, якість закону, процес законотворчості, ефективність закону, функції закону, законодавство, правова процедура.

АННОТАЦИЯ

Барчук А. О. Чрезвычайные законы в системе законодательства: теоретико-правовые аспекты. – *Квалифицированный научный труд на правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальная академия внутренних дел. – Киев, 2019.

Диссертация посвящена исследованию теоретико-правовых аспектов природы, функционального назначения и сущности чрезвычайных законов, выяснению их места в системе законодательства.

Раскрыта сущность этапов становления понятия чрезвычайных законов, выяснено методологическую основу их исследования. Предложено авторское определение чрезвычайного закона как разновидности законов, регулирующих общественные отношения в условиях введения в государстве или на определённой территории особого правового режима с целью обеспечения прав и свобод человека, конституционного строя и правопорядка.

В качестве основных свойств чрезвычайных законов, обосновано их комплексный характер, высшую юридическую силу, императивный характер, особый порядок принятия, временный характер, ограниченное территориальное действие, возможность ограничивать правовой статус юридических лиц, самостоятельное и особенное значение в системе законодательства.

Особое внимание уделено причинам и основаниям принятия чрезвычайных законов и характеристике их функционального назначения. В качестве общих функций исследуемых законов, определены: социальная, регулятивная, охранная, идеологическая. Среди специальных функций, выделено: превентивную, стабилизирующую, компенсационную, ограничительную, запрещающую. Функциональное назначение чрезвычайных законов состоит в обеспечении правового регулирования в условиях чрезвычайных ситуаций.

Определены недостатки правовой регламентации процесса принятия чрезвычайных законов в Украине, особенности их качественного измерения. Место чрезвычайных законов в системе законодательства определено как особенное, обусловленное их бивалентным характером, наличием особенной процедуры принятия, прямым действием, комплексным характером и особенностями пространственных, временных и субъектных аспектов действия.

В диссертации обоснованы изменения и дополнения в законодательство Украины касательно нормативного закрепления процедуры принятия чрезвычайных законов и их статуса.

Ключевые слова: закон, чрезвычайный закон, качество закона, процесс законотворчества, эффективность закона, функции закона, законодательство, правовая процедура.

SUMMARY

Barchuk A. O. Extraordinary laws in the legal system: theoretical and legal aspects. – *Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.*

Thesis for a candidate degree in law, specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; the history of political and legal studies. – National Academy of Internal Affairs. – Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the study of the theoretical and legal aspects of the nature, functional purpose and nature of extraordinary laws, to find out their place in the system of legislation.

The stages of formation of scientific ideas about extraordinary laws are revealed, the methodological basis of their research is clarified, the definition of extraordinary laws and their features are substantiated. Particular attention is paid to the identification of systemic, structural and functional aspects of emergency laws, the study of quality, procedural principles and factors of effectiveness of emergency laws.

Proposals regarding amendments to the legislation of Ukraine on fixing the procedure for adopting emergency laws and their status are substantiated.

Key words: law, extraordinary law, quality of law, process of lawmaking, effectiveness of law, functions of law, legislation, legal procedure.